

МАТЫВАВАНЫЯ НАЗВЫ МАРОЗУ Ў ГАВОРКАХ МАЗЫРСКА-ПРЫПЯЦКАГА ПАЛЕССЯ

Шматвекавыя назіранні чалавека за рознымі зменамі ў прыродзе садзейнічалі ўзнікненню і выкарыстанню ў практычнай дзейнасці, асабліва ў сельскай гаспадарцы, розных прыкмет стану надвор'я не толькі на пэўны час сутак, заўтрашні дзень, але і прадказанняў, якімі будуць вясна, лета, восень, зіма. Так, марозную зіму прадказваюць па надвор'і ў рэлігійныя святы: *Як на сороковяткі будэ мороз, то шчэ будэ сорок морозув* [1, 4, с. 522]; па часе першага марозу: *Калі першы мароз схпіў серад тыдня, то будзе зіма сярэдня: ні цяжкая, ні лёгкая** [Гаць Акцябр.] (тут і далей зорачкай (*) пазначаны ўласныя запісы); па прыкметах расліннага свету: *На дубу шмат жолуду перэд морозной зімой**; *Позні лістапад – к суровой і процяглой зіме** [Зашыр'е Ельск.]; па рэакцыі жывёл: *Калі зайцы назапасілі багату жыру, то зіма будзе доўга і цяжка** [Каплічы Калінк.]; па паводзінах насякомых: *Калі мураўі робець велікіе кучы, то зіма будзе сурова** [Зашыр'е Ельск.]; па асабліваціх адлёту птушак у вырай: *Дружно атлеаюць птушкі – будзе сурова зіма** [Ямнае Калінк.].

Прадвеснікамі марознага надвор'я на бліжэйшы час з'яўляюцца паводзіны птушак: *Як сорока на самом верху садзіцца, то ожыдай мороза* [2, 3, с. 91]; *Певень часто на адной назе стаіць – к марозу** [Каплічы Калінк.]; паводзіны жывёл: *Кот шукае цёплае места – на мароз** [Гаць Акцябр.]; акаляючыя прадметы: *Вуглы трашчаць – на моцны мароз** [Букча Лельч.]; *Дровы ў печы трашчаць – будзе велікі мароз; Ек дым с коміна паднімаецца ўверх, то будзе мароз, а ек сцелцаца, то будзе атлега** [Каплічы Калінк.]; *Калі дым стаўбом, мароз – траскуном** [Кошчычы Калінк.]; некаторыя з'явы рыроды: *Краснае неба, калі сонца заходзіць – к марозу** [Гаць Акцябр.]; *Сонца заходзя ясна – на мароз** [Чапаева Глуск.]; *Калі зімой на ноч вакол луны красны свет, то будзе мароз** [Капаткевічы Петрык.].

Паколькі мароз з'яўляецца часам выпрабаванняў для жывых арганізмаў, у народным асяроддзі сустракаюцца звароты-загаворы: *Мороз, не прыходзь на разныя цвета, ні на ячныя, ні на льяныя, ні на просяныя, ні на цялята, ні на егнята, ні на поросята* [2, 3, с. 91].

У якасці назваў невялікага марозу ў беларускіх гаворках функцыянуюць афіксальныя ўтварэнні *марозік, замаразкі (замарозкі, замараска), прымаразак (прыморозкі, прымаразь, пшымаразячак), подмарозак*.

Для назвы моцнага, п'якучага марозу выкарыстоўваюцца дэрываты з экспрэсіўнай афарбоўкай: *маразішча (маразішчэ, марозішчэ, морозішчэ), маразянка, марозіско, маразюга, маразяка*, а таксама двухслоўныя найменні з апорным словам *мароз* і прыметнікамі *вялікі, добры, едкі, здаровы, зырккі, крэпкі, люты, моцны, сільны* ў якасці азначальнага кампанента.

У народна-дыялектнай мове Мазырска-Прыпяцкага Палесся з аналагічнай семантыкай сустракаюцца матываваныя метэонімы *пякун, скемоцень* 'моцны мароз': *На вуліцы пякун нячэ так, што аж дыханне займае** [Сяменча Жытк.]; *Скемоцень* [2, 5, с. 40]. Параўнаем: *Печэ мороз огнем!* [2, 4, с. 21].

Намінацыя *пякун* у значэнні 'моцны мароз' вядома таксама ў гродзенска-баранавіцкай групе гаворак: *Заўтра будз'а добры п'акун, треба будз'а вал'анк'и абувац'* [3, с. 392], у віцебска-магілёўскай групе гаворак паўночна-ўсходняга дыялекту: *Ай-яй-яй, да Новыга года еткія пікуны ўдарлі* [4, с. 167]. Параўн. *пякушчы*

'вельмі моцны (пра мароз)': *Пякушчыя марозы былі* [1, 4, с. 214]. У палескай групе гаворак слова *пякун* ужываецца як назва бакаса [5, с. 146].

Лексема *скемоцень* не зафіксавана ў іншых гаворках рэспублікі. Параўнаем сугучныя ўтварэнні, якія бытуюць на ўсходзе палескай групы гаворак: *іскоцень* 'вялікі мароз' [2, 2, с. 174]; *кіпецень* 'вельмі вялікі мароз' [там жа, с. 191]; *нарыпень* 'скрыпучы мароз' [там жа, с. 158]; *рыпоцень* экспр. 'моцны, п'якучы мароз': *От рыпоцень, як едзе саньмі, то ўсё рыпіць* [там жа, с. 341], а таксама *кіпецень* – 'кіпень' у гаворках даследуемага моўнага рэгіёна [6, с. 53].

Метэонім *пякун* семантычна звязаны з лексмай *пячы* прасл. паходжання. Даследчыкі бачаць сувязь названага дзеяслова са ст.-інд. *praktis* 'варка, вараная ежа' [7, 3, сс. 256 – 257].

Слова не набыло статусу нарматыўнай моўнай адзінкі сучаснай беларускай літаратурнай мовы.

Што да паходжання наймення *скемоцень*, то верагоднай уяўляецца, на нашу думку, сувязь з дзеясловам *скамоть* у значэнні 'балець, ныць, ламаць' [7, 3, с. 647]. Магчыма, дзеяслоў абазначае рэакцыю жывых арганізмаў на моцны мароз; параўнаем *скамоть* 'плакаць ціхенька, стагнаць; папіскваць; жаліцца'; ст.-рус. *скамати*, *скамлю* 'крычаць'; ц.-слав. *скамати* 'стагнаць' і інш. [там жа].

Прыведзеная намінацыя не стала здабыткам сучаснай беларускай нарматыўнай мовы, носіць лакальны характар.

Словы *траскун, трэскоцень (трыскуцень)* служаць назвамі моцнага, траскучага марозу: *У якія чысла зімой траскун, у тыя чысла летам будзе сонца** [Фізікі Нараўл.]; *На дварэ браўся траскун** [Вашкавічы Петрык.]; *Не мороз, а трэскоцень!* [2, 5, с. 161]; *Ну і трыскуцень буў гэту ноч** [Буйнавічы Лельч.]. Тут жа вядома двухслоўная назва *Трэскучы мароз* 'траскучы': *Трэскучы мороз на дварэ* [ТС, 5, с. 161]. У даследуемым моўным арэале лексема *траскун* бытуе таксама як назва тонкага лёду: *Лёд, екі гнецца, трашчыць, а держыць – траскун* [8, с. 360].

Надыход марознага надвор'я ў гаворках Мазырска-Прыпяцкага Палесся перадаецца прэдыкатывым словазлучэннем *трэсне мароз*: *Шчэ як трэсне мороз, дак узе памарозіць* [там жа, с. 362].

Найменне *траскун* бытуе ў іншых моўных рэгіёнах Беларусі. Яно сустракаецца ў слуска-мазырскай групе паўднёва-заходняга дыялекту ў значэнні 'марозішча' [9, 5, к. 92], у гаворках паўночна-ўсходняга дыялекту таксама як назва моцнага марозу [10, с. 74]. Слова *трэскоцень* 'траскучы мароз' бытуе на ўсходзе палескай групы гаворак: *Не мороз, а трэскоцень!* [2, 5, с. 161].

Назва *траскун* семантычна звязана з дзеясловам *трашчаць* агульнаславянскага паходжання. Параўнаем рус. *трещать*, укр. *тріщати*, польск. *trzeszczeć* 'хлопаць, хрусцець', в.-луж. *treskas* 'трашчаць (пра мароз)'. Прасл. **treskь, *treskati* звязана чаргаваннем галосных з рус. -ц. -слав. *троска* 'маланка'. Даследчыкі збліжаюць намінацыі з знач. *priskan* 'малаціць' да *ga-prask* 'гумно' [7, 4, с. 99–100; 11, с. 451].

Ва ўкраінскай мове вядома лексема *тріскач* 'той, хто трэскаецца', у загадцы – мак [12, 4, с. 285].

У літаратурнай мове намінацыя *траскун* ужываецца для назвы жука сямейства лістаедаў, які ўтварае трэск

трэннем кончыка брушка аб надкрыллі. Значэнне ‘моцны мароз’ падаецца як размоўнае, уласцівае народнай мове [13, 5 (1), с. 514].

Метэонім *трэскоцень* не зафіксаваны ў нарматыўных слоўніках. Спалучэнне *траскучы мароз* у тлумачальным слоўніку падаецца з паметай *размоўнае* ў значэнні ‘вельмі моцны мароз’ [14, с. 661].

Што да лексемы *траскун*, то, як паказвае фактычны матэрыял, ёсць разыходжанні ў яе семантыцы ў народным ужыванні і ў літаратурнай мове.

Найменне *скалюк* мае семантычнае адценне. Яно называе звычайна ранішні мароз, які скоўвае вокны: *Пад раніцу скалюк скаваў усё вокны** [Сяменча Жытк.].

Метэонім *скалюк* не набыў шырокага распаўсюджання за межамі даследуемага моўнага арэала. Ён вядомы ў паўночна-заходняй частцы паўночна-ўсходняга дыялекту [9, 5, к. 92]. У гродзенска-баранавіцкай групе гаворак сустракаецца спалучэнне *скалецікі мароз* ‘моцны, пякучы’: *У г’ету з’іму скал’ецікі мароз, ус’ей сад вымезнуць* [3, с. 433].

Можна меркаваць пра сувязь слова *скалюк* з лексмай *скалка* ‘крэмень’, характэрнай для дыялектнай мовы [15, с. 580], або рус. *скалить*, укр. *скалити* ‘трэскацца, пакрывацца трэшчынамі’ [7, 3, с. 631]. Параўнаем рус. дыял. *скалеть*, *скалеть* ‘вельмі змерзнуць’ [16, с. 235, с. 241]; бел. *скалець* ‘тое ж’ [13, 5 (1), с. 151].

Параўнаем укр. *скалка* ў значэннях: ‘іскра, аднострэва-ны прамень сонца’; ‘узор на вокнах ад марозу’ [12, 4, с. 130].

Слова *скалюк* не з’яўляецца нарматыўнай лексічнай адзінкай сучаснай беларускай літаратурнай мовы.

Абмежаванае ўжыванне ўласціва метэонімам *жыгун*, *студзень*, якія служаць назвамі моцнага марозу ў гаворках Мазырска-Прыпяцкага Палесся: *Зноў жыгун ударыў, шыбы пазамерзлі** [Шыя Ельск.]; *На дварэ такі студзень, што прабірае да касьцей** [Чырвоная Слабодка Калінк.].

Найменне *жыгун* суадносіцца з рускім *жечь* ‘пячы’; параўнаем: *жыгучка* ‘пякучая крапіва з дробным круглым лісцем’ [13, 2, с. 264]. У нарматыўных слоўніках слова не зафіксавана.

Намінацыя *студзень* утварылася, відавочна, ад дзеяслова *студзіць* ‘халадзіць, марозіць’ [13, 5 (1), с. 352]. Слова ў значэнні метэоніма не занатавана ў слоўніках. Яно ўступае ў аманімічныя адносіны з лексэмамі *студзень 1* ‘першы месяц календарнага года’, *студзень 2* (разм.) ‘квашаніна, запусцелая яда з мяснова або рыбнага навару з кавалкамі мяса, рыбы’ [14, с. 632].

Такім чынам, назвы марозу ў гаворках Мазырска-Прыпяцкага Палесся прадстаўлены экспрэсіўнымі матываванымі найменнямі, асобныя з якіх з’яўляюцца вузкарэгіянальнымі лексічнымі адзінкамі. Некаторыя метэонімы дадзенай тэматычнай мікрагрупы распаўсюджаны ў беларускіх гаворках і могуць, на нашу думку, папоўніць слоўніковы састаў сучаснай беларускай літаратурнай мовы.

Літаратура

1. Слоўнік беларускіх гаворак паўночна-заходняй Беларусі і яе пагранічча: у 5 т. / рэд. Ю. Ф. Мацкевіч. – Мінск: Навука і тэхніка, 1979 – 1986. – Т. 1 – 5.
2. Тураўскі слоўнік: у 5 т. / склад. А. А. Крывіцкі, Г. А. Цыхун і інш.; рэд. А. А. Крывіцкі. – Мінск: Навука і тэхніка, 1982 – 1987. – Т. 1 – 5.
3. Сцяшкovic, Т. Ф. Слоўнік Гродзенскай вобласці / Т. Ф. Сцяшкovic. – Мінск: Навука і тэхніка, 1983. – 671 с.
4. Юрчанка, Г. Ф. Дыялектны слоўнік: з гаворак Мсціслаўшчыны / Г. Ф. Юрчанка. – Мінск: Навука і тэхніка, 1966. – 227 с.
5. Шаталава, Л. Ф. Беларускае дыялектнае слова / Л. Ф. Шаталава. – Мінск: Навука і тэхніка, 1975. – 208 с.
6. Кучук, І. М., Малюк, А. К. Палескі слоўнік: Лельчыцкі раён / І. М. Кучук, А. К. Малюк. – Мазыр: МазДПШ імя Н. К. Крупскай, 2000. – 156 с.
7. Фасмер, М. Этимологический словарь русского языка: в 4 т. / пер. с нем. и доп. чл.-кор. АН СССР О. Н. Трубачева: – 2-ое изд., стереотип. – М.: Прогресс, 1987. – Т. 3. – 831 с.; 1987. – Т. 4. – 864 с.
8. Янкова, Т. С. Дыялектны слоўнік Лоеўшчыны / Т. С. Янкова. – Мінск: Навука і тэхніка, 1982. – 432 с.
9. Лексічны атлас беларускіх народных гаворак: у 5 т. – Мінск: Навука і тэхніка, 1998. – Т. 5.
10. Жывое народнае слова: дыялект. зб. / рэд. П. А. Міхайлаў, І. Я. Яшкін. – Мінск: Навука і тэхніка, 1992. – 271 с.
11. Шанский, Н. М., Иванов В. В., Шанская Т. В. Краткий этимологический словарь русского языка: пособие для учителя / Н. М. Шанский, В. В. Иванов, Т. В. Шанская; под ред. чл.-кор. АН СССР С. Г. Бархударова. – 2-е изд., испр. и доп. – М.: Просвещение, 1971. – 542 с.
12. Грінченко, Б. Д. Словарь української мови: в 4-х т. / Б. Д. Грінченко. – Київ, 1907 – 1908. – Т. 1 – 4.
13. Тлумачальны слоўнік беларускай мовы: у 5 т. / пад агул. рэд. К. К. Атраховіча (К. Крапівы). – Мінск: БелСЭ, 1978. – Т. 2. – 768 с.; 1983. – Т. 5. кн. 1. – 663 с.
14. Тлумачальны слоўнік беларускай літаратурнай мовы / пад рэд. чл.-кар. НАН Беларусі М. Р. Судніка і вяд. навук. супрац. М. Н. Крыўко, 2-е выд. – Мінск: Выд. “Беларуская Энцыклапедыя” імя Петруся Броўкі, 1999. – 784 с.
15. Насовіч, І. І. Слоўнік беларускай мовы / І. І. Насовіч. – Мінск: Беларуская Савецкая Энцыклапедыя, 1983. – 792 с.
16. Расторгуев, П. А. Словарь народных говоров Западной Брянщины (Материалы для истории словарного состава говоров) / ред. Е. М. Романович. – Мінск: Наука и техника, 1973. – 296 с.